

A kender és a vászon útja

Kendertermesztés és feldolgozás

A kender évszázadokon át a legfontosabb nyersanyagot szolgálta a növény volt a paraszti háztartásokban. Finomabb rostjaiból szőtték a ruházkodásra és a lakásdíszítésre használt vásznat. A durvább minőségű szálakból a paraszti gazdaságban nélkülözhetetlen kötelet, ponyvát, zsákokat állították elő. Ebből kötötték a hálót is.

Zentán és környékén az 1910-es évektől napjainkig a kender feldolgozása sokat változott.

A magyar néphit szerint Szent Anna napján szakad meg a kender töve, s attól kezdve nem nő,

csak sárgul. Zentán az 1940-es évekig a pünkösdi köszöntőszöveg végén a kiskirálylányt a magasba emelték, és azt mondták: „Ekkorára nőjön a kentek kendere!”

E szokás is igazolja, mennyire fontosnak tartották a jó kendertermés biztosítását.

A kentert kézzel vetették, mint a gabonát. Amikor a növény színe zöldről sárgára változott, kinyűtték. Ahol nagyobb területen termesztették, ott *kendervágó kiskaszával* vágták le. Ezután került sor a feldolgozásra: először

A kender kévébe rakása. Zenta. VMf. 985. Fotó: Pethő István, 1955.

kévekben áztatták, szárították, törték, illetve tilolták. Kiállítá-sunk részlete a kender feldolgo-zásával kapcsolatos tárgyakat mutatja be. Az áttört törzsű *két-végű tiló* feletti fényképen a nép-dalairól híres Nagyné Mangurás Anna látható. Egyik képen a tiló, a következő képeken a gereben és a rokka használatát mutatja be. Miután a kenderrostok közül el-távolították a pozdorját, fésülték,

fonták, sodorták vagy szőtték a kenderszálat. A kenderrostokat előbb ritkább, majd sűrűbb szeg-rőzsás fésűvel fésülték. A szeg-rőzsás rostfésűnek a Bácskában *gereben* a neve. A gerebenezés-nél elhullott kócot kézi orsón tal-pas guzsalyról fonták meg, és a *szövőtábla* segítségével széles madzagot, szalagot szőttek. A fi-nom szálakat *talpas guzsalyon* vagy *rokkán*, ún. *gyalogrokkán*

vagy *kis cigányrokkán* fonták, il-letve *kallantyúra* hajtották a fo-nalat. A megfont kenderszálat, a kész fonalat motringokba rendez-ték, és motollán lemérték, azután gombolyították.

Kötélgyártás

A XVIII–XIX. században az önálló kötélgyártó céhek a ken-dertermelő központok közelében,

Kenderáztatás. Zenta. VMf. 979. Fotó: Pethő István, 1955.

a Bácskában és a Bánságban alakultak. Kisipari műhelyek szép számban működtek még az 1960-as években is. Ekkor már a gyári feldolgozás és a műanyag felhasználása kiszorította a természetes növényi anyagokat, így a kendert is.

A két világháború közötti időszakban már többnyire gyári kendert használtak, de megrendelésre a parasztkendert is feldolgoz-

ták. A köteles a törött kendert, a kócot kemény, fás részeitől a *rázóhálón* tisztította meg.

A kender rostjait több csoportba osztályozták a gerebenezés során. A kender fésülése után a legjobb rostminőség neve vidékünkön *„első szála”*, illetve *„feje”*. A közepes rostminőségé *„börtli”*, a legrosszabb minőségé pedig *„kóc”*. A kötélgyártó készítményeinek nagyobb része

mezőgazdasági eszköz volt, az állattartás és közlekedés nélkülözhetetlen kelléke. A köteleket a *fonó-, zsinórozó-, szálazógéppel* állította elő a kötelemester több munkafolyamatban.

A mester a kendert a kötényébe helyezte, onnan fonta, sodorta a fonalat. A szálanként megfont fonalat pálcára rakta, majd a megfelelő számú mennyiséget összeeresztette.

Kenderfeldolgozás (kiállításrészlet). A gerebenezést és a rokkán való fonást a képeken Mangurás Anna mutatja be. Fotó: Gergely József, 2003.

Ha túlsodorták, s „krangli” keletkezett rajta, akkor visszafejtették, és újrásodorták a kötelet. A fonáshoz nedves filcdarabot használtak, amit „splimtflekni-nek” neveztek. A szálak összesodrásához „lehart” használtak, három-, négy-, hatvájatosat. Ha vastagabb kötelet kellett összesodorni, „szálazni”, akkor azt a „ksir” és „szálnógli” segítségével csinálták. A fényesített zsinórokat (dunsztpárga, zsákvarró cér-

na, kárpitspárga) „flasnizuggal” lehetett feszesre húzni.

Az első szála kenderből készült a kocsikötél, a rudazókötél, a madzag, a kötőfékfej, az ist-ráng, a fűrészzsinór. A rosszabb minőségű szála kenderből kötőfékszárat, ostort, nyűgöt, a kócból pedig kelevézt készítettek a borjú- és marhakötelekhez, valamint kócmadzagot. A durvább minőségű kócból lópokrócot szőttek.

E kiállításrész hiteles felújításához, a kötelesműhely minél teljesebb bemutatásához az írásos forrásanyag mellett a Zentán élő mesterek, valamint családtagjaik szóbeli közlése is sokban hozzájárult. A kötelesmesterek Apatinban, illetve Hódságon kapták meg mesterlevelüket. A mesterek felsorolásakor a zentai Történelmi Levéltár kézműiparosokról szóló iratállományára hivatkozunk.¹ Iparengedélyt vál-

Fonókerék. Balla István használta 1960-ig.
Zenta. Fotó: Gergely József, 2003.

¹ A mester neve után az iparendély ki-váltásának évét jelöljük. ZTL. Fond: 423.61.51. Bálint Gáspár özvegye bejegyzve 7163/27. 04. 1899.

tottak, műhelyt működtettek: Bálint Gáspár 1899; Bálint Erzsébet és Margit 1922; Balla István (Zenta, 1905–Zenta, 1988)² 1932-től a Tornyosi út 58., később Október 8. utca 33. sz. alatt; Rövid Ferenc 1937-től a György király utca 13-ban; Matók Marjan (Slavonski Kobaš, 1919–Zenta, 1989) az Alsó-Tisza parton; Zdenyák Iván (Neštín, 1914–Zenta, 2003) JNH 38. sz. alatt;

Kucora András (1911-ben Magyararkanizsán született, Zentán él) és Kalmár Ferenc (1925–Zenta, 1981). Híres kötelesek voltak még Magyararkanizsán Ózsvár József és Berec István, Csantavéren pedig id. és ifj. Szvetecska Nándor. Az ügyesebb mestereknél a vásárlókon kívül még a mestertársak is rendelték kötelet, ha maguk nem győzték a munkát.

A szövés

A XX. század első felében még a parasztsaládok zöme foglalkozott kendermunkával. A kender házi feldolgozása asszonyi munka volt. Télen, amikor szünetelt a mezőgazdasági munka, fontak, szőttek a házaknál. Többféle típusú *guzsalyt*, illetve *rokkát* használtak a fonáshoz, majd motollára hajtották a megfont kenderszálat. *Szalagszövő*

² A születés és elhalálozás évét jelezzük a zárójelben. A ZTL, illetve a zentai anyakönyvi hivatal irattárában ellenőriztük az adatok hitelességét. Balla István, anyai nagyapám 1930. febr. 25-én írt levelében a berukkolása után kéri feleségétől, hogy menjen be a katonai tanácsnokhoz, kérjen igazolást, s akkor beadhatja az ipart. Zdenyák Ivánt János néven ismerték Zentán. Hiteles adat Zenta község elhalálozási anyakönyve 2003./50 alapján.

**Balla István kötélgyártó mester. Zenta.
Fotó: Balla Magdolna, 1978.**

tábla segítségével szőtték meg a szélesebb madzagokat, amelyeket ruhára övnek, tarisznyára fülnek használtak.

A szövéshez szükséges fonalat elő kellett készíteni. A láncfonalakat fel kellett helyezni a szövőszék hengerére, majd be kellett fűzni a nyüstökbe, s ezután kezdődött maga a szövés.

A „lábítóval” (lábbal mozgatható pedállal) váltották a nyüstö-

ket. A szövésminta már a befűzésnél, illetve a csónak vetésekor alakult ki.

Vidékünkön a házi szövés inkább a szerb és a szlovák lakoságnál volt szokásban. A legdíszesebb, geometrikus mintájú darabokat – *törülközőket, kötényeket* – a szerb asszonyok szőtték. Sima vászonból készültek az ágyruhák is, az abroszoknak, szakajtókendőknek pamutos vásznat

szőtték, melyek általában hímesek voltak.

Zentán a XX. század közepétől a házilag megfont kenderfonalból takácsok szőtték vásznat. A mesterség céhes korszakának emlékét idézi a zentai *takácscéh kiváltságlevele 1815-ből* és az ugyanebből a korból származó céhláda.

Kiállításunkon *takácsszövőszék* látható „kenderre felvetve”,

Takácsszövőszék. Fotó: Stevan Kragujević, 1985.

amely eredetileg a zentai Erdélyi Nándor műhelyében állt. A megkezdett szövés a Zenta környékén kedvelt minták közül mutat be kettőt. Az üveges tárlókban különféle szőtteket, törülközőket, abroszokat mutatunk be, valamint a szövőszék felvételénél használt apró eszközöket: *lapockát, csigolyatartó lapokat.*

A takácsmunka férfi, a házi szövés, a mosás és a mángorlás viszont asszonyi munka volt.

A vászon mosására *sulykok*, dörgölőfák szolgáltak, amelyekről a Vízközelben című részben már szóltunk. A kimosott vászonruhák simítására használt *mángorlók* jellemző típusai itt kaptak helyet. Különös figyelmet érdemel a vésett, gazdag növényi ornamentikával díszített, 1881-es

évszámmal ellátott darab. Valószínű, szerelmi ajándéknak készült. Mángorlás közben a frissen mosott, még nem teljesen száraz vásznat a *hengerre*, illetve a *nyújtófára* csavarták, s a mángorlóval dörgölték.

Ruházat

Népünk öltözködésének sokszínűségét a századfordulón ké-

Dísz törülköző. XX. század közepe, Zenta.
Fotó: Gergely József, 2003.

Szerb lány szőtt kötényben. XX. század eleje, Zenta.

szült fényképek igazolják. Kiállításunkon a néprajzi gyűjteményünkben őrzött ruhadarabok közül is bemutatunk néhányat, ezek nem teljes népviselet-rekonstrukciók.

A XIX. század közepén vidékünkön még sokan saját készítésű fehér kendervászon ruhában jártak. A bodros szerb vászonból főleg ingvállakat készítettek, amelyet a szerb nép aranyhímzés-

sel díszített. A magyar lakosság körében a női felsőruházatból a múlt század derekán a gyári anyagok kiszorították a vásznat, az alsóruhákat, az inget és a pendelyt azonban még a XIX–XX. század fordulóján is ebből varrták. A férfiak nyári hétköznapi viselete még a XX. század elején is a *vászoning* és a *vászongaty*a volt. Az idők során az ünnepi férfiviseletben sem következett

hirtelen változás, de a korabeli fényképeken nemre való tekintet nélkül is érzékelhetjük a különbségeket a társadalmi rétegződés, az életkor, a városi, illetve a falusi kultúra meghatározó jegyei alapján.

A női viselet mindig igyekezett a divat hatását követni. A magyar asszony ünnepi alsóöltözetéhez tartozott a fehér ing, a pendely, a slingelt alsószoknyák.

Leányviselet az 1900-as évek elején, Zenta.
Archív fotó: Renner József, é. n.

Lányok ünneplőben. Borovszky: Magyarország vármegyei, Bács-Bodrogh II.

Az ünnepi felsőszoknyát a nő életkorának megfelelő színben, finomabb selyemből vagy bársonyból varrták, melyhez a szoknya hosszánál tenyérnyivel rövidebb kötényt tartozott. Fedetlen fővel csak a lányok jártak. Az asszonyok kontyba tűzték a hajukat, fejükre alsó, majd felső fityulát, illetve kendőt kötöttek. A fehér vászonzól és pamutból készült ruhaneműt fehérrel, majd

később – különösen faluhelyen – színes, Felsőhegyen például bordós-piros pamuttal hímezték.

A jó minőségű festett kelmét csak a módosabbak tudták megvásárolni. A gazdasági fellendülés nyomán a tehetősebb parasztasszonyok „honikéssel” festették a háziszőttest, vagy odaadták a „kékfestőmesternek”. A ruha házilag való festését növényi eredetű festékekkel csak a gazdaságilag

elmaradottabb vidékeken gyakorolták a jobbágyfelszabadítás után. Nálunk a ruházati textiláldióburokkal, hagymahéjjal, ciromaggal való festési módját többnyire a szerb lakosság ismerete, de leginkább hétköznapi ruhára, és csak ritkán, a szűkös esztendőkből alkalmazta.

Kékfestő anyagból elsősorban a nők hétköznapi felsőruházata készült, mivel színtartó volt, és

Asszonyviselet és férfiviselet. Ada. Borovszky: Magyarország vármegyéi, Bács-Bodrogh II.

kevésbé kényes, de mellette mindig használtak más, gyári szövetekből készült öltözeteket is. A mesterek alkalmazkodtak a vevők kialakult ízléséhez. A bácskai magyarok általában sötét alapon a fehér aprómintásat és a pöttyöset kedvelték. A minta nélküli „simafestőből” főleg kötényt varrtak. Ezt a férfiak és a nők egyaránt viselték. A szerb lányok, asszonyok szöttes kötényt, ún. „pregacsát” (pregača) hordtak.

Kétfestés

Európában a kétfestés, a kelmefestésnek ez a sajátos technikája, a Kelet-Ázsiából kereskedelem útján behozott kelmék hatására honosodott meg a XVII. század második felében. A század végén Hollandiában és Németországban már jelentős műhelyek dolgoznak a batiknyomáson alapuló szigetelő eljárással. A XVIII. század folyamán terjedt át a kétfestőipar Ausztriából és Morvaországból Magyarország nyugati területeire, majd fokoza-

tosan az osztrák birodalom középső és déli részeire is.

A kutatások igazolják, hogy a XVIII. században már 21 településen működött a Bácskában kétfestőműhely, közöttük: Csonoplyán, Bezdánban, Monostorszegegen, Apatinban, Szivácon, Hódságon, Kulán stb.³ Szegeden 1844-ben összesen harminc kétfestő (3 mester, 21 legény és 6 inas) dolgozott. A Tisza menti részeket és a Bánságot sokáig a szegedi kétfestők látták el portékával.⁴ Katona Pál és Újházi Erzsébet⁵ is gyűjtöttek erre vonatkozó adatokat.

A kétfestéshez szükséges ráf és tarkázóasztal mintadúccal. Kiállításrészlet. Fotó: Gergely J.

3 Domonkos Ottó: Fejezetek a nyugatmagyarországi kétfestőipar történetéből. Etnographia, 1961. 217.

4 Juhász Antal: Adatok a szegedi kétfestőmesterséghez. Néprajzi Dolgozatok, Szeged, 1963.

5 Katona Pál és Újházi Erzsébet kézírata a kétfestésről a zentai Városi Múzeum gyűjteményében található.

László János⁶ az utolsó zentai kékfestő-kelmefestő, akinek régén a Bartóky utcában – az utcanevváltozás után a Gaj utcában⁷ – volt műhelye, elpanaszolta Újházi Erzsébetnek, hogy ha megjelentek a szegedi kékfestők a csókai vagy más vásárokon, „úgy állt ott a nép, mint a közelmúltban az üzletek előtt, pedig mi [zentaiak] és a szabadkaiak is ugyanazt árultuk. Ők is ugyanattól a székesfehérvári festőgyártól vásároltak.” 1876-ban megszűnt a szegedi Felmayer-féle kékfestőgyár. Feltehetően ekkor került kékfestő-

mester Zentára is. Az 1880-as években működött Zentán Kenyeres István magyar és Télinger Boldizsár cservenkai sváb mester műhelye. A visszaemlékezések szerint Óbecsén Brahtli, Magyararkán Kiss, Szabadkán Húsvét és Sepsi nevű kékfestőmesterek árultak a vásárokon és a hetipiacokon. A kékfestőműhelyek nagy többsége egészen a XIX. század végéig és a XX. század elejéig teljesen kézi munkával működött, bár már korábban megindult a gépesítés, pl. a budai kékfestőgyár már 1853-ban négy több-

színnyomó perrotine-géppel volt felszerelve. A kékfestők többnyire gyári vászonnal, „molinóval” és „kalikóval” dolgoztak, de a házi vásznat is megfestették. A kelmét festés előtt a *tarkázóasztalon* mintázták négyszegletes „*mintázódúcok*” segítségével, majd „*kerekrafra*” erősítve indigófestékebe eresztették. Amikor a kellő sötét színt elérte, megfelelő töménységű savas vízben kimosták. Ekkor a tarkázáskor felvitt fedőfesték kioldódott, és a minta fehérén maradt. Ezután a keményítés és mángorlás következett.

**Kedvelt virágos kékfestőmintá. 1890-es évek.
Zenta. E 1184.**

6 ZTL. Fond 423.61.51. László János, farbar odela (ruhafestő), Bartóky u. 75., 1923–1941-ig 5271/1. 04. 1905. Gajeva 75.

7 Bartóky utca (1911) később Gaj utca (1923), Bartóky utca (1941) Gaj utca (1982). Pejtin Attila: Zenta utcanévllexikona. Zenta, 2003, 52.

A „mintázódúcokat”, illetve mintafákat kezdetben maguk a mesterek vagy a vándorló segéddek készítették, a kívánt mintát körte- vagy hársfába faragták. Később a simára csiszolt falpra drukolt minta vonalán rézszalagot, illetve szegecseket vertek. A hasonló módon készült, különböző méretű mintafákat a kékfestő-műhelyeken kívül a kelmefestő-, a sablonkészítő és a drukkolóüzemekben is használták. A kékfestés nagyüzemi, batiknyomású, mintás szövetének negatív mintázását lúgos „pappal” készítették. A pozitív nyomás már a középkortól ismert módja volt a

kelmefestésnek, ezzel az eljárással a mintát olajos festékekkel közvetlenül az anyagra nyomták.

A nagyobb üzemek a XIX. században már főként külföldi cégektől szereztek be mintázókészletüket, a kisebb műhelyek tulajdonosai pedig, a nagyobb vállalatok kiselejtezett mintakészletét igyekeztek megvásárolni.

Mintakészítők

A városi igények kielégítésére kisüzemi mintakészítők jelentek meg a szabadrajzú fehérhímzők mellett is. A zentai Történelmi Levéltár adatai szerint az 1906

és 1977 közötti hetvenegy év alatt 19 olyan sablonkészítő műhely működött, ahol mintanyomást is végeztek. Ezek között a legismertebbek Tóth Abonyi János, a Bleier testvérek, Gelbstein Albert, Leopold Sámuel. A műhelyek utazókat foglalkoztattak, akik a környéket bejárva távolabbi vidékekre is eljuttatták a mintákat, és felvették az új megrendeléseket. Zentán 1928-tól 1941-ig a legtöbb foglalkoztatottja Albert Gelbstein előnyomdájának volt. 1929-től 1941-ig működött az Union Sablon- és Drukcolóüzem, Emanuel Salamon tulajdona volt.⁸ Kiss György (1902–1970) is neves

Albert Gelbstein műhelye előtt állnak a sablonkészítők. Zenta.
Repr.: Szénási Oszkár, 2000.

⁸ Kulcsár Veronika: A Tisza-vidéki fehérhímzés. Katalógus. Zenta, 1991.

mintafakészítő- és mintaszűrő- mester hírében állott, aki Bleier Árminnál⁹ tanulta ki a sablonkészítés fortélyát, műhelye 1953-tól 1960-ig működött Zentán. A harmincas években egyidejűleg öt nyomóműhely – ahogy Zentán nevezték: „drukkeráj” – működött, ahol párnasarkokat, terítőszéleket, monogramokat mintáztak hímzés elé a hozott anyagra.

1929 és 1941 között Pollák Miklós műhelyében a drukkolás mellett kelengyehímzést is vállaltak, Rozenberg Lea¹⁰ üzletében pedig 1940-től kezdve ágynemű, női fehérnemű hímzése mellett megrendelésre ruhadekorációt is.

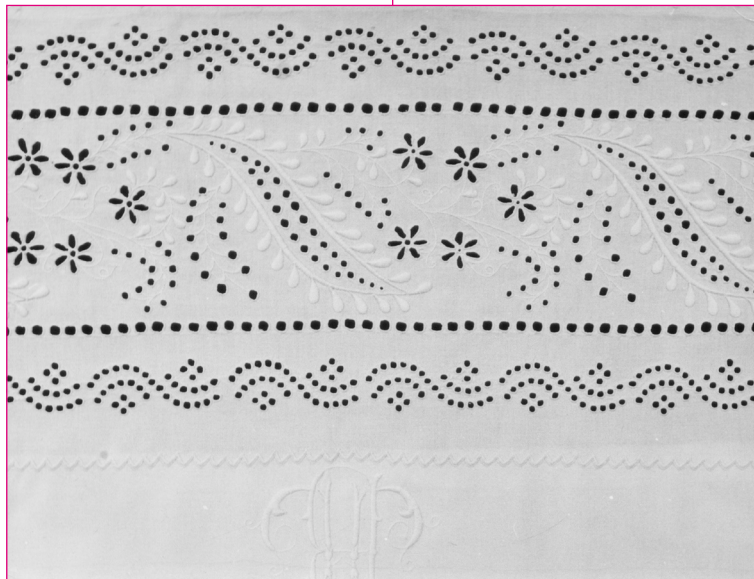
Hímzés

Régen a hímzőkultúrában uralkodó díszítmény volt a fehér lyukhímzés. A viseleti darabokat: az ing elejét, gallérját, ujját, az alsószoknya alját, a kötényt, a zsebkendőt és a lakástextília díszítő elemeit: a lepedő szélét, a párnavéget, a párnalapot, az abrosz szélét, az almáriumtakarókat, a polcszegélyeket, a függönyöket hímezték.

Ésszerűen, gazdaságosan bántak a hímzőszállal, látható, szembeutó részekre hímezték, a viseleti daraboknál olyan helyekre is, amelyeket gyakori használatuk

végeit meg kellett erősíteni. Az ingvállra, a kézelőre, a gallérra, az alsószoknya aljára. A gazdagabb polgári házak berendezésének lakástextíliáit általában túldíszítették. A szabályos és csík alakú elrendezésben, geometrikus és virágmotívummá szerkesztett lyukak, illetve laposöltéssel kitöltött minták mellett megjelent a richelieu, a toledo és az angol madeira áttöréses technikája is.¹¹

A fehérhímzést a magyarok különösen kedvelték Zentán, és nemcsak kézzel, hanem géppel is készítették.

Fehérhímzéses párnavég, 1900, Felsőhegy. E 632.

Fotó: Kulcsár Veronika, 1989.

9 ZTL. Fond 423.61.51. Blajer Armin, šablonar [sablonkészítő], Sokolska 5. 1442/7.02.1928.

10 ZTL. Fond 423.61.51. Rozenberg Lea, šivenje žen. dek. haljina, Sokolska 2. 584/ 27. 03. 1940.

11 Nagy Abonyi Ágnes: Hímzésekincünk továbbélése. Népi és polgári fehérhímzések kiállítása, Zenta, 2002.